

آداب زیارت در نخستین رساله عملیه فارسی

محمدباقر پورامینی

در میان رساله‌های موجود فقهی، کتاب گرانسنگ جامع عباسی دارای امتیازات خاصی است که در برداشتن بحث «زیارت» آن را ممتاز ساخته است. به بهانه طرح آداب زیارت، ضمن معرفی این کتاب، به نویسنده این بخش از متن نیز اشاره می‌شود؛ بدیهی است مراجعه به کتاب، حلاوت و جذبه خاص خود را داراست.

آداب زیارت در نخستین رساله عملیه فارسی
پیش شماره اول - تابستان ۱۳۸۸

زیارت

۹۶

رساله جامع عباسی

جامع عباسی، یک رساله فقهی به زبان فارسی است که به ابتکار شیخ بهایی، طراح و تدوین شد.

این اثر، یک دوره کامل فقه شیعی، از طهارت تا دیات است و اضافه بر آن مسائل امر به معروف و نهی از منکر و مباحثی در باب زیارت را در بردارد. این متن جامع را می توان یک کتاب فتوایی برشمرد که دیدگاه فقهی مصنف در آن ارائه شده است و از این رو آن را می توان نخستین رساله عملیه به زبان فارسی برشمرد که احکام شرعی مورد نیاز مردم، با قلمی ساده و روان، تبیین و ترسیم شده است^۱ بدان حد که جامع عباسی، نقطه عطفی در سیر نگارش متون فقهی فارسی به شمار می آید؛^۲ حرکتی که در سده های بعد، به تدوین رساله های توضیح المسائل منتهی شد.

جامع عباسی، مرجعی مطمئن برای عامه مردم و اثری مقبول برای فقیهان دوره های بعد بود؛ اقبال فقها به این اثر را می توان در حاشیه های آنان بر این کتاب جستجو کرد، به گونه ای که بسیاری از فقها برای بیان دیدگاه فقهی خود، به جای تالیف کتابی مستقل، تنها به حاشیه زدن و تعلیقه نوشتن بر متن جامع عباسی اکتفا نمودند. محمدبن علی عاملی معروف به ابن خاتون (متوفی ۱۰۵۷)، مولی حسینعلی اصفهانی (متوفی ۱۲۸۶) و ملا عبدالله مامقانی (متوفی ۱۳۵۱) بر این کتاب حاشیه نوشته اند؟

همچنین می توان به جامع عباسی با حاشیه چهار مجتهد نامی؛ ملا عبدالله مازندرانی (متوفی ۱۳۳۰)، محمد کاظم طباطبائی یزدی (متوفی ۱۳۳۸)، سید اسماعیل صدر (متوفی ۱۳۳۸) و ابوالقاسم دهکردی اصفهانی (متوفی ۱۳۵۳)، اشاره کرد که در سال ۱۳۲۸ ق. منتشر گردید. این متن، به همراه حاشیه چهار فقیه دیگر؛ شیخ حسینعلی تویسرکانی (متوفی ۱۲۸۶ ق.)، سید حسین حسینی کوهکمره ای (متوفی ۱۲۹۹ ق.)، آخوند خراسانی (متوفی ۱۳۲۹ ق.) و ملا محمد علی نخجوانی (متوفی ۱۳۳۴ ق.)، در سال ۱۳۸۶ ش. نشر یافت.

شیخ بهایی، کتاب جامع عباسی را در بیست باب طرح ریزی کرد و خود نیز پنج باب نخست آن را نوشت، اما با درگذشت آن فقیه در ۱۰۳۱ ق. شاگرد او، نظام الدین ساوجی، پانزده باب باقیمانده کتاب را مطابق طرح استادش به پایان رساند.

رساله‌ای با دو مولف

شیخ بهایی، کتاب جامع عباسی را در بیست باب طرح ریزی کرد و خود نیز پنج باب نخست آن را نوشت، اما با درگذشت آن فقیه در ۱۰۳۱ ق. شاگرد او، نظام الدین ساوجی، پانزده باب باقیمانده کتاب را مطابق طرح استادش به پایان رساند؛^۴ از این رو جامع عباسی را می‌توان رساله‌ای با دو مولف دانست. شیخ بهایی درباره علت تدوین کتاب چنین می‌نویسد:

«اراده خاطر اقدس (کلب آستان علی بن ابی طالب شاه عباس الحسینی الموسوی الصفوی) آنست که جمیع خلائق و شیعیان و غلامان حضرت امیر المؤمنین علیه السلام عارف به مسائل دین مبین و واقف بر احکام حضرات ائمه معصومین صلوات الله علیهم اجمعین باشند لهذا امر اشرف اقدس عزّ صدور یافت که این بنده دعا گو، بهاء الدین محمد عاملی کتابی ترتیب نماید که مشتمل باشد بر مسائل ضروری دین مثلاً وضو و غسل و تیمّم و نماز و زکاة و حجّ و جهاد و زیارت حضرت رسالت پناه و حضرت امیر المؤمنین و باقی حضرات ائمه معصومین و ایام مولود و وفات ایشان و مسائلی که اغلب اوقات بآن واقع می‌شود احتیاج مثل مسائل وقف و تصدّق و بیع و نکاح و طلاق و نذر و کفّاره دادن و بنده آزاد کردن و مقدار خونبهای قتل آدمی و مقدار خونبهای قطع اعضای او و زخمهای که شخصی بر شخصی زند و آدابی که از حضرات ائمه معصومین صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین نقل شده در باب طعام خوردن و آب نوشیدن و رخت پوشیدن و شکار کردن و امثال آن امتثالاً لأمر الاشرف الارفع این کتاب سمت تحریر یافت و مسائل آن را به عبارات واضح نزدیک به فهم مؤدی ساخت تا جمیع خلائق از خواصّ و عوام از مطالعه آن نفع یابند و بهره مند گردند.»^۵

شیخ بهایی در آغاز، به ابواب بیست گانه کتاب نیز اشاره می‌کند که مع الاسف تنها پنج باب ذیل را تدوین می‌نماید؛
باب اول، طهارت.
باب دوّم، نمازهای واجبی و سنتی.
باب سوم، زکاة و خمس واجبی و سنتی.

باب چهارم، روزه واجبی و ستی.

باب پنجم، حج گذاردن.

با درگذشت شیخ بهایی، شیخ نظام ساوجی، به دستور شاه عباس صفوی، تکمیل ابواب باقی مانده کتاب را عهده دار می شود و با محوریت طرح ترسیمی استاد خویش، باب های باقی مانده کتاب را تدوین می نماید:

«استاد بنده اعنی حضرت خاتم المجتهدین و خلاصة المتقدّمین و زبده المتأخّرين بهاء الملة و الشريعة و الحقيقة و الدین محمدّ العالمی رحمه الله را مأمور ساخته بودند به تصنیف کردن کتابی که مشتمل باشد به مسایل وضو و غسل و تیمّم و نماز و زکاة و روزه و حجّ و جهاد و زیارت حضرت رسالت پناهی صلی الله علیه و آله و حضرات ائمّه معصومین صلوات الله علیهم اجمعین و ایّام مولود ایشان و مسایل ضروری که بیشتر اوقات بآن احتیاج واقع می شود چون بیع و توابع آن و نکاح و طلاق و غیر آن و حضرت خاتم المجتهدین امتثالاً لأمره الاشراف شروع در تالیف آن کتاب نموده آن را موسوم به جامع عباسی ساخت مشتمل بر بیست باب و چون بعد از اتمام پنج باب آن در دوازدهم ماه شوال سنه هزار و سی و یک هجری به جوار رحمت ایزدی پیوست در ثانی الحال امر اشرف اعلی عزّ صدور یافت که پانزده باب تنمّه آن کتاب سمت اتمام و صورت اختتام پذیرد و داعی دولت قاهره نظام بن حسین ساوجی امتثالاً لأمره الأشرف المطاع لزال نافذا فی الأقطار و الأرباع، شروع در اتمام آن نموده و الله الموفق للإتمام و المیسر للاختتام...»^۶

نظام الدین ساوجی

نظام الدین محمد بن حسین قرشی ساوجی، از علمای امامیه و از شاگردان و پروردگان شیخ بهائی است. او در دربار شاه عباس اول صفوی حرمتی خاص داشت و پس از کنار رفتن ملا خلیل قزوینی، از مدرسی بقعه حضرت عبدالعظیم علیه السلام، عهده دار تدریس در آنجا شد و اندکی پس از درگذشت شاه عباس (۱۰۳۸ ق)، در سن چهل سالگی در شهری درگذشت.^۷ به جز تکمیل جامع عباسی، آثار ذیل از تصانیف اوست:

۱. تحفه عباسی، در فضائل و مناقب؛^۸

۲. نظام الاقوال فی احوال الرجال؛^۹
  ۳. زینة المجالس (همانند کشکول شیخ بهایی)؛^{۱۰}
  ۴. الصحيح العباسی؛^{۱۱}
  ۵. رساله فی صلاة الجمعة؛^{۱۲}
  ۶. رساله فی ترجمة سلطان العلماء السيد حسين الحسيني المشهور بخليفة سلطان وزير الشاه عباس.^{۱۳}
- ساوجی در سال ۱۰۳۳ ق سفری به عتبات عالیات نمود، او روز شمار سفر خود را مکتوب کرد و در آن حوادث فتح بغداد و حوادث پیرامونی آن و هم چنین تعداد تشریف خود به حرم ائمه اطهار علیهم السلام در عتبات را مرقوم کرده است.^{۱۴}

مراد از حایر، دیواربست که الحال بر دور گنبد حضرت کشیده‌اند و بواسطه آن، حایرش می‌گویند که متوکل عباسی خواست که کسی به زیارت قبر آن حضرت نرود، آب را در آنجا سر داد تا قبر آن حضرت را خراب کند، آب چون به حوالی قبر رسید بر بالای یکدیگر جمع شده پیش نرفت و حیران وار بر دور آن بایستاد!

ارزش و اهمیت زیارت

شیخ نظام ساوجی، باب هفتم کتاب را به زیارت معصومان علیهم السلام اختصاص داده است و در فصل نخست آن، به تفکیک، از ثواب زیارت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و خاندان طاهرینش یاد می‌کند؛ او در وصف ثواب زیارت امیرمؤمنان علیه السلام و امام حسین علیه السلام احادیث ذیل را ارائه می‌دهد:

۱. وقتی حضرت امام حسن علیه السلام از رسول اکرم صلی الله علیه و آله سؤال نمود که یا رسول الله کسی که زیارت ما کند چه ثواب دارد؟ آن حضرت فرمودند: هر کس که مرا یا پدر ترا یا برادر ترا یا ترا در حیات و ممات زیارت کند هر آینه بر من واجب می‌شود که او را روز قیامت از آتش دوزخ نگاهدارم.
۲. از حضرت امام بحق ناطق جعفر ابن محمد الصادق علیه السلام منقولست که: کسی که حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام را زیارت کند و عارف بحق او باشد

یعنی یقین داند که امام مفترض الطاعة است خدای تعالی جهت او حجّ مقبولی و عمره مبروری بنویسد و به خدا قسم آتش دوزخ نمی چشد پای هایی که خاک آلوده شده باشد در زیارت او خواه در سواری و خواه در پیادگی.

۳. و نیز از آن حضرت منقولست که فرمودند:

هر کس یکی از ما را زیارت کند چنانست که حضرت پیغمبر را زیارت کرده باشد.

۴. و نیز از آن حضرت منقولست در ثواب زیارت حضرت امام حسین علیه السلام فرموده که:

هر کس که در مشهد آن حضرت حاضر شود و زیارت او کند و دو رکعت نماز بگذارد در دیوان اعمال او حجّ مبروری نوشته می شود و اگر چهار رکعت نماز بگذارد حجّ و عمره نوشته می شود و هم چنین است ثواب زیارت کردن هر امامی که اطاعت او واجب باشد.

۵. و در بعضی روایات وارد شده که:

زیارت آن حضرت در روز عرفه با عارف بودن بحقّ او مقابل هزار حجّ مقبولست و هزار هزار جهاد است در راه خدای تعالی با پیغمبر صلی الله علیه و آله و امام علیه السلام و زیارت آن حضرت در اوّل ماه رجب مغفرت گناهانست و در نصف شعبان مصافحه می کنند با او صد و بیست پیغمبر و در شب قدر سبب آمرزش همه گناهانست و در یک سال جمع کردن زیارات او میان عرفه و فطر و شب نصف شعبان معادل هزار حجّ و هزار عمره مبروره است و قضای هزار حاجت دنیا و آخرت می کند و زیارت عاشورا با معرفت بحقّ او مثل زیارت خداست در عرش.

و مراد از این کلام کنایت از ثواب بسیار است و بزرگی بی شمار مثل کسی که خدای تعالی او را به عرش برد.

۶. و زیارت او در هر ماه ثواب هزار شهید دارد از شهدای بدر.

۷. و در روایت وارد شده که:

نماز کردن در مشهد منور آن حضرت هر رکعتی معادل هزار حجّ و هزار عمره است و هزار بنده که آزاد کند و هزار جنگ در راه خدای تعالی کند با حضور پیغمبر مرسل و یک نماز واجب گذاردن معادل حجّ است و نماز سنّت معادل عمره.^{۱۵}

بعضی توهم کرده‌اند که دور ایستادن بهتر است و این غلط است چه در احادیث وارد شده که بر ضریح تکیه باید کرد و بوسیدن ضریح جایز است و در بوسیدن آستانها حدیثی وارد نشده و بعضی از مجتهدین امامیه برآنند که جایز است.

آداب زیارت

ساجی، فصل دوم باب هفتم کتاب را به «آداب زیارت» اختصاص داده است؛ آدابی که به هنگام زیارت بارگاه و مزار هر معصومی زینده است و در متون روایی ما بدان توصیه شده است. او به تفصیل، از ۲۱ ادب حضور یاد می‌کند:

۱. غسل کردن؛ پیش از دخول به روضه.
۲. تا داخل شدن، با طهارت باشد؛ پس اگر در میانه حدیثی واقع شود اعاده غسل باید کرد.
۳. جامه نو و پاک پوشد و بر در مشهد بایستد و دعای منقول بخواند و اذن دخول بطلبد پس اگر در آن حال او را رقت (و دلشکستگی) بهم رسد داخل شود و الا انتظار بکشد که هر گاه رقت بهم رسد، داخل شود.
۴. داخل شدن به خضوع و خشوع؛ و در حین دخول پای راست را مقدم دارد، در وقت بیرون آمدن پای چپ را.
۵. خود را به ضریح بچسباند؛ و بعضی توهم کرده‌اند که دور ایستادن بهتر است و این غلط است چه در احادیث وارد شده که بر ضریح تکیه باید کرد و بوسیدن ضریح جایز است و در بوسیدن آستانها حدیثی وارد نشده و بعضی از مجتهدین امامیه برآنند که جایز است.
۶. رو قبله نکند؛ بلکه رو به ضریح و پشت قبله کردن در حالت زیارت بهتر است.
۷. زیارت بطریق منقول کردن؛ و قول «السّلام علیک» کافیست و بعضی از مجتهدین حاضر شدن در آنجا را کافی می‌دانند.
۸. جانب راست روی خود را بر ضریح نهادن؛ و در وقت فارغ شدن از زیارت دعا کردن.
۹. جانب چپ روی خود را بر ضریح نهادن؛ و سؤال نمودن از خدای تعالی بحقّ او و بحقّ صاحب قبر که او را از اهل بهشت بگرداند به شفاعت صاحب قبر و مبالغه در دعا کردن و الحاح نمودن.
۱۰. بر سر بالین آمدن و رو قبله نمودن و دعا کردن.

۱۱. دو رکعت نماز زیارت کردن؛ بعد از زیارت و اگر زیارت حضرت رسول صلی الله علیه و آله باشد سنت است که نماز زیارت را در میان منبر آن حضرت و قبر او گذارد و اگر زیارت حضرات ائمه معصومین علیهم السلام باشد در بالین سر باید گذارد.
۱۲. بعد از نماز زیارت دعای منقول خواندن؛ و آن چه به خاطرش رسد از امور دین و دنیا طلب نمودن و دعا برای جمیع خلائق نمودن بهتر است چه آن به اجابت نزدیکتر است.
۱۳. در آن مکان تلاوت قرآن نمودن؛ و ثواب آن را به صاحب ضریح هدیه کردن چه نفع آن باز به او می‌رسد و سبب تعظیم صاحب قبر است.
۱۴. احضار قلب است در جمیع احوال؛ بحسب استطاعت و توبه کردن از جمیع گناهان.
۱۵. تصدق نمودن بر خدمتکاران و نگاهبانان آن مقام و محتاجان آنجا؛ چه ثواب تصدق در آن مقام مضاعف می‌شود.
۱۶. تعظیم ایشان؛ چه فی الحقیقه تعظیم ایشان تعظیم صاحب قبر است.
۱۷. هر گاه از زیارت برگردد باز به زیارت رود، تا در آن شهر است.
۱۸. هر گاه رفتن او نزدیک آید و داع به دعای منقول کند.
۱۹. سؤال کند از خدای تعالی عود (و بازگشت) بدان مقام را.
۲۰. در وقت بیرون آمدن از آن مقام، روی به ضریح کرده پس بیرون آید.
۲۱. زود از آن مقام بیرون رود؛ چه حرمت و تعظیم در آن بیشتر است و اشتیاق باز آمدن زودتر بهم می‌رسد.^{۱۶}

نظام الدین ساوجی در فصل سوم این باب، به زیارت حضرت امام حسین علیه السلام اشاره می‌نماید؛ حسن ختام این نوشتار را با این متن او پی می‌گیریم:

هر گاه اراده زیارت حضرت امام حسین علیه السلام کنی در کربلای معلی باید که در نهر فرات غسل کنی و جامه‌ای پاک پوشی و پای برهنه بروی چه در حدیث وارد شده که راه رفتن در آن حرم محترم چنان باشد که در حرم خدا و رسول خدا راه رود و در راه تکبیر و تهلیل و تسبیح بگو و سلام و صلوات بر محمد و آل محمد بفرست تا آن که بدر حایر آن حضرت رسی و مراد به حایر دیوار است که الحال بر دور گنبد حضرت کشیده‌اند و به واسطه آن حایرش می‌گویند که متوکل عباسی خواست که کسی به زیارت قبر آن حضرت نرود آب را در آنجا سرداد تا قبر آن حضرت را خراب کند آب چون به حوالی قبر رسید بر بالای یکدیگر جمع شده پیش نرفت و حیران وار بر دور آن بایستاد. پس چون بدر حایر آن حضرت رسی بگو:

السلام علیک یا حجة الله و ابن حجة السلام علیکم یا ملائكة الله و زوار قبر الحسين بن نبی الله..^{۱۷}

پی نوشت:

۱. آقازرگ تهرانی، الذریعه، ج ۵، ص ۶۲.
۲. مطهری، خدمات متقابل اسلام و ایران، ص ۴۹۴.
۳. الذریعه، ج ۵، ص ۶۳، ج ۶، ص ۵۶، ۸۹. علامه آقازرگ تهرانی می نویسد: «نسخه نفیس «جامع عباسی» را که به سال ۱۰۷۹ تحریر شده بود، در کربلا، در کتابخانه سید عبد الحسین دیدم، که حاشیه مولی حسینعلی بن نوروزعلی اصفهانی (متوفی ۱۲۸۶) بر آن مکتوب بود.» الذریعه، ج ۵، ص ۳.
۴. همان، ج ۵، ص ۶۲ و ۶۳.
۵. جامع عباسی، ج ۱، ص ۲ و ۳.
۶. همان، ج ۲، ص ۱۳۹ و ۱۳۸.
۷. الذریعه، ج ۷، ص: ۱۰۸؛ امین عاملی، اعیان الشیعه، ج ۹، ص ۲۵۲؛ ج ۱۰، ص ۲۲۲.
۸. الذریعه، ج ۳، ص ۴۵۳.
۹. همان، ج ۱۲، ص ۹۵؛ امین عاملی، اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۱۵۲؛ ج ۹، ص ۲۵۳؛ سید حسن صدر، تکملة امل الآمل، ص ۳۲۰.
۱۰. الذریعه، ج ۱۲، ص ۹۵.
۱۱. «قال فی الرياض: إنه کتاب طویل الذیل أورد فیہ صحاح الاخبار من الكتب الأربعة و غيرها من الكتب كالخصال و معانی الاخبار و الأمالی و العیون و غيرها مع الشرح و التبیین و ذکر الأدلة فی المسائل الفقہیة و خرج منه کتاب الطهارة و الصلاة ثم لما طال الكلام فیہ و اشکل اتمامه عدل قبل تمامه الی کتاب آخر بهذا الاسم

- و کمله الی آخر ابواب الفقه لکن اقتصر فیہ علی مجرد ذکر الاخبار و شرح مشکلاتها مع نقل بعض الأقوال علی سبیل الاختصار.»
- الذریعه، ج ۱۵، ص ۱۵.
۱۲. «قال فی الرياض: الظاهر انها فی الوجوب العینی.» الذریعه، ج ۱۵، ص ۸۰.
  ۱۳. اعیان الشیعه، ج ۹، ص ۲۵۳.
  ۱۴. «وجدت نسخة من کتاب مزار الشهيد بخط المترجم و علی ظهرها بخطه ما صورته: کان خروجی من ساوه متوجها نحو العتبات العالیات فی السنة الثالثة و الثلاثین بعد الألف یوم السبت السادس عشر من شهر صفر ختم بالخیر و الظفر و وصلت إلی مشهد کاظمین ع یوم الاثنین العاشر من ربیع المولود و کان السلطان الأعظم الشاه عباس الصفوی بهادر خان خلد الله ملکه حاصر قلعة بغداد و یوم الثلاثاء أتیت للزيارة و زرتهما صلوات الله علیهما و لیلة الجمعة كنت فی الحضرة و یوم الجمعة سمعت الخطبة فی مسجد کاظمین و أقت بها احدی و ستین یوما و زرتهما صلوات الله علیهما یوم الاثنین السابع عشر من الشهر المزبور یوم مولد النبی (ص) و الحمد لله و کان فتح بغداد لیلة الأحد و خرجت منه متوجها نحو النجف الأشرف...»
  - اعیان الشیعه، ج ۹، ص ۲۵۲ و ۲۵۳.
  ۱۵. جامع عباسی، ج ۲، ص ۱۶۳ - ۱۶۵.
  ۱۶. همان، ج ۲، ص ۱۶۷.
  ۱۷. همان، ج ۲، ص ۱۶۸.